

УДК 398:821.161.2.09 (М. Примаченко)

П'ятаченко С.В.,

к.філол.н., доцент кафедри російської мови, зарубіжної літератури та методики їх викладання
СумДПУ імені А.С.Макаренка, pjatachenko@gmail.com

Україна, м. Суми

ФОЛЬКЛОРНІ ДЖЕРЕЛА НАЗВ І ПІДПИСІВ ДО КАРТИН МАРІЇ ПРИМАЧЕНКО

У статті представлено аналіз художніх особливостей назв і авторських підписів до картин народної художниці Марії Примаченко, а також простежено їхній зв'язок із пісенним фольклором, традицією народного віршування, підписами до народних картин та іншими творами українського фольклору. Окреслено також вплив казкових і міфологічно-легендарних мотивів та образів на творення назв, підписів і окремих персонажів картин славетної художниці.

Ключові слова: *Марія Примаченко, картини, фольклор, жанри, народні вірші.*

Постановка проблеми. Творчість видатної народної художниці Марії Примаченко (1909–1997) належить до найвищих проявів національного мистецького духу України. Її мистецький доробок глибоко вкорінений у народне мистецтво й водночас має надзвичайно яскраві індивідуальні риси, які відрізняють її від інших майстрів – Ганни Собачко-Шостак, Тетяни Пати, Надії Білокінь, Параски Власенко, Макара Мухи та інших. «Древня польська земля заговорила її самобутньою творчістю до усього світу», – написав у передмові до альбому її творів мистецтвознавець М. Маричевський [5, с.5]. Її картини неодноразово ставали предметом дослідження мистецтвознавців, проте поза увагою дослідників опинилися назви, які Марія Примаченко давала своїм картинам, та підписи, якими вона супроводжувала свої картини. Ці образні лаконічні тексти є важливою складовою картин, вони глибше розкривають їхню сутність, вказують на додаткові конотації та поєднують фольклорну традицію з авторським художнім мисленням.

Метою роботи є аналіз художньої образності назв і підписів до картин Марії Примаченко та їхнього зв'язку з фольклорною традицією віршування, реалізованою у низці жанрів українського фольклору, з яким художниця була добре знайома і з якого черпала натхнення, сюжети, образи, поетичні засоби до своїх картин та їхніх назв.

Виклад основного матеріалу. Марія Оксентіївна Примаченко (Приймаченко) (1909–1997) належить до когорти унікальних народних майстринь України. «У творах художниці її дивовижний світ поєднується із багатотомними традиціями народного мистецтва, зокрема мотивами вишивки, стінопису, розпису побутових предметів, елементами язичницької культури», – зазначає мистецтвознавець Н. Самрук [9, с.5]. Водночас ці твори є виключно індивідуальними і своєрідними, вони переносять нас у світ авторської міфології, напрочуд близької до фантастичної атмосфери народних казок і легенд.

Основу творів художниці складають квітково-пташині композиції, побутові сценки, зображення фантастичних тварин. Її «звірина серія» не має аналогів у світовому мистецтві, змальовані нею химерні тварини та птахи – унікальний витвір авторської уяви художниці. Органічною частиною картин Марії Примаченко є короткі вірші, примовки, якими вона називає картини або пише їх на звороті робіт. Вони демонструють іншу грань обдарування майстрині – талант народного віршування,

джерелами якого є поліський фольклор, зокрема, народна пісенність, обрядовість, казкові та паремійні тексти. «Кількома словами, парою рядків вона емко й чітко формулює головну думку, використовуючи особливий ритм і риму, – зазначає Г. Гірник. – За такого лаконізму підписи дивують багатим чуттєвим забарвленням» [3, с.48].

Цим текстам притаманна яскрава образність, використання традиційних фольклорних художніх засобів і тяжіння до засобів народного віршування. Вони легко запам'ятовуються й доповнюють враження від картин: «Три буслики у горосі живуть у нас і досі», «Куріпочки пляшуть і хліб пашуть», «Собачка Ада не боїться гада», «Ворон дві баби мав – обох обнімав», «Веснянки-роговички – веселі пташки».

Використання фольклорних інваріантів для творення підписів для картин свідчить про органічну вкоріненість художнього мислення Марії Примаченко у фольклорну смислову стихію та творче опанування фольклорних символів та архетипів. Фольклорний базис вона використовує як візуально в картинах, так і вербально в підписах до них.

Марія Примаченко застосовує традиційний прийом народного малярства, коли твір супроводжується й доповнюється підписом. Такими є, зокрема, популярні в народі картини, об'єднані умовним образом козака Мамаї («Козак-бандурист»), які у XVIII–XIX ст. були обов'язковим елементом оздоблення інтер'єру майже кожної селянської хати. Часто вони мали розлогі підписи: «Я козак Мамай, мене не займай», «Козак – душа правдивая – сорочки не має, коли не п'є, так воші б'є, таки не гуляє», «Хоч ти на мене дивишся, та ба – не вгадаєш, відкіль родом я і як зовуть, нічирк не знаєш». Ці підписи містяться під зображенням або розташовані безпосередньо в композиції картини – у зортках, картушах чи вільно розміщені в просторі полотна. «Образотворча частина полотна здебільшого доповнюється написами, які також є елементами композиції картин», – зазначає Т.М. Марченко [6, с.37]. Іноді це були вірші, у яких звучала похвальба гайдамацького отамана, іронічні зауваження героя на власну адресу, подеколи – дотепи. Джерелом цих написів, на думку К. Широцького, яку він висловив у своїй монографії «Очерки по истории декоративного искусства Украины» (1914), стала вертепна драма. Цю ж думку пізніше підтримали Л. Махновець, О. Галенко та С. Бушак із певними застереженнями про

те, що до вертепу ці вірші могли бути запозичені з народних вуст. Вказуючи на глузливий зміст деяких написів П. Білецький вважав їх «пародією на епітафійні написи під портретами козацьких полковників, обозних, сотників та іншої старшини» [1, с.30-31].

Проте традиція додавати до композиції картини розлогі сюжетні підписи не обмежувалася лише «Козаками Мамаями». К. Широцький наводить приклади народних картин на біблійні сюжети, історичну та побутову тематику, які супроводжувалися віршованими підписами в дусі мандрованих дяків-пиворізів: «Так как эти картины снабжались к тому же стихотворными подписями, иногда по латыни, то очевидно, что они писались на готовые темы, которые давались искусством и современной литературой по образцу того, как в казацком быту создавались разные картины боевой жизни, близкие к темам из репертуара кобзарей и народного театра («вертеп»)» [10, с.51].

Серед інших народних картин найпоширенішими є сценки з побутового життя: «Сидить козак під вербою», «Козак і дівчина біля криниці», «Козак від'їжджає, дівчиненька плаче», «Петро і Наталка» та інші. Сюжети цих картин близькі до фольклорних творів або взагалі є ілюстраціями до них. «Поетично-образна система мислення минулого проявлялася також і через народну пісню, що «лягала на полотно», втілюючись у народній картині, – зазначає мистецтвознавець Т. Пошивайло (Марченко). – Тому й не дивно, що більшість народних картин можна вважати своєрідним ілюстративним матеріалом до народних пісень. І навпаки, у кожній народній пісні можна віднайти тлумачення сюжетів народної картини, адже вони поєднані спільністю своєї образно-метафоричної мови» [8].

Ці картини носили подієво-драматичний, сентиментально-мелодраматичний або гумористично-бурлескний характер. Традиція, базована на особливості масового сприйняття й жанрах-попередниках народної картини, вимагала назв-підписів, які б пояснювали суть зображеного. Мистецтвознавець О.С. Найден зазначає: «Нерідко назвами є рядки з відомих народних пісень, написані в горішній чи нижній частинах картини, часом на рамі: «Мила моя, напий мені коня або «дівчино моя, напий же коня», «Несе Галя воду» тощо» [7, с.195].

У назвах народних картин нерідко присутня рима: «Тікай Петре з Наталкою, біжить мати з качалкою». Слід відзначити, що римування властиве значній кількості фольклорних жанрів, і не лише пісенних. Елементи віршування зустрічаємо в дитячих казках, де звірі говорять віршованою мовою, яка краще лягає на дитячий слух і легше запам'ятовується. Загадки, прислів'я, примовки, прикмети та інші паремійні тексти часто мають римовані двоскладові частини. Вертеп, як різновид народної драми, часто містить віршовані діалоги чи монологи героїв. Українські народні вірші XVIII ст. про попа Негребецького, «Про Кирика і жадібного попа» та «Плач київських монахів» репрезентували особливу ділянку народного віршування, яка спирається й на народну традицію, і на здобутки літератури. Бурлескні вірші про шкільну науку, жебрацькі вірші-оратії, різдвяні та великодні вірші-трагедії, ґрунтуючись на національній сміховій культурі, мали значну популярність серед народу.

Іноді побутували й рідкісні види народного віршування, як-от «протоколи» з Роменського повіту на Полтавщині, зафіксовані на початку ХХ ст. фольклористом П.О. Гнідичем. Це гумористичні оповідки про недавні місцеві події, викладені ритмізованою прозою з елементами віршування. Для цих творів характерно те, що вони не лише усно розповідалися, але й поширювалися списками, як і згадані вище народні сатиричні вірші.

Очевидно, що Марія Примаченко перейняла не лише народну традицію малювання, а і традицію народного віршування. Вона не лише апелює до відомих фольклорних формул, а і творить свої власні, зберігаючи глибинний зв'язок із народною поетикою, стилістикою, образністю. «Твори Марії Приймаченко за своєю образною спрямованістю споріднені з народними лубочними картинами, – зазначає Т. Кара-Васильєва. – Часто вона їх підписує примовками моралізаторського змісту: «Лежень ліг під яблуною, щоб яблуко само впало у рот, а воно його у лоб» [4, с.246-247].

Безпосередній зв'язок із фольклором має низка її картин, наприклад, сюжетна творчість початку 1970-х років, яка своєрідно ілюструє епізоди народного весілля: «Весілля», «Катерина співає пісню», «Роман і Оксана», «Галя на весілля запрошує», «Сватання», «Після весілля хрещеного батька та матку хрещену везуть до магазину» та інші. Квітково-пташині композиції мають поетичні назви та позначені елементами народного віршування: «Веснянки-роговички – веселі птички», «Чайка над полем пролітала», «Куріпочки пляшуть і хліб пашуть».

Іноді першоджерелом назв можуть бути відомі фольклорні тести. Так, наприклад, підпис до картини «Кобра як устане, то і небо достане, а до Сонця достать – треба кобрів п'ять» є парафразом загадки про дорогу «Лежить Гася, простяглася, як устане – неба дістане». Цей метафоричний образ дороги динамікою свого руху перегукується з образом намальованої кобри, що схожа своїми вигинами зі зміїним рухом. За аналогією до народної приказки утворено підпис до картини «Стрикоза своє молоко має, а на чуже рота роззявляє» (1968). «На чужий коровай очі не поривай», – тут авторка використала для назви народне прислів'я без змін.

Деякі підписи нав'язні дитячим фольклором, казками про тварин:

Сорока каже: «чі-чі-чі», – Ой де ж нам спати? – На печі;

Журяться рябушки: А вже скоро зима, а в нас хати нема.

Обізвався зайчик: А я зими не боюся, у снігу сховаюся.

Близьким до народної казки є й авторський напис звороті картини «Біг олень по полю» (1977): «Біг олень по полю да забіг у горох, бачить, біжать утрьох. Сказав олень: «Вам мене не догнать і не видать». Алюзією на сюжет казки про тварин чи народної байки є підпис до картини «Ведмеді на пасіці» (1978): «Став медведь на пасіці бджоловодом, він мед розносив і бджіл поморив. Осталися улики порожні. А медведица бджіл боїться». Відомі казки вгадуються й у назвах картин «Задумав ведмедь хліб орати» (1972) та «Як везли ріпку дід і баба» (1983). Загадка про відому народну казку міститься й у підписі до картини: «Мила лисичка» (1983): «Милая

лисичка по рибку ходила, гачка чепляла, у воді пускала». Лисиця, яка, як і в казці про лисицю й журавля, намагається перехитрити лелеку, з'являється на картині: «Бусел зве лисицю» (1983): «Бусель зве лисицю на роботу сіно убирати. А лисиця хитра, на готову копицю вилзла та каже: «Я нагребла, а вилка в копицю заховала». А буслик каже: «Я вас, лінтяїв, знаю давно». Сюжет чарівної казки про богатиря-змієборця вгадується в назві картини «Загнуздав Ваня змія за бороду та йде по городу» (1983).

Рядками народної пісні навіяний підпис до картини «Невідомого солдата могила» (1978): «Зозуленько сива, ти, літаючи, куєш, рідній мамці до серденька жалю задаєш. Зозуленько сива, ти облитаєш гори і долини, чи не бачила мого сина могили? – Твій син на чужій землі, летить туди мені, не долетить. Наробила війна, будь проклята вона».

Низка картин підписана цитатами з народних пісень, зокрема, картина «Марусина мичку пряла» (1983): «Марусина мичку пряла да Івана ожидала. Іван чорний, я білява, поміж нами буде пара». Або «Несе Галя воду» (1983): «Несе Галя воду, коромисло гнеться, а за нею Ваня, як барвінок в'ється, із квітками йде, а вона із другим йде». «Що ж нам пити? – Горілочку, Бо приїхали по дівочку» – цей підпис є цитатою з весільної пісні. Іноді назви картин лаконічніші й містять лише перший рядок народної пісні: «Коло млина, коло броду два голуби пили воду» (1970), «Весна красна, що ти нам принесла?» (1977), «Ой зацвіла червона калина над криницею» (1982) тощо.

Окремі картини створені за літературними сюжетами, які були близькими і зрозумілими народу, як-от «Катерина» (1978), і підпис до якої, очевидно, теж був навіяний поемою і картиною Т. Шевченка: «Катерина шукає батька сину, по далекій стороні ходить, рученьки ломить, а дитину прогортає, котика співає: «Спи, дитино, кругла сиротино, не знаєш батька, не знатимеш мати, будеш плакати і ридати, як на світі сиротині прожити». Дівчата, будьте розумні».

Деякі підписи позбавлені фольклорних алюзій і не мають паралелей із фольклорними інваріантами, але вони не поривають зв'язку з усно-поетичною традицією, оскільки використовують традиційну форму народного віршування, зокрема двоскладову будову і дієслівне римування. Наприклад, «Ця птиця гадюки не боїться», «Мільярд літ прогуло, а таких мавп не було», «Атомна війна зуби вищерла. А вона не знає, що її очікує». Римування зустрічаємо в більшості назв картин Марії Примаченко, що свідчить про її внутрішнє тяжіння до ритмізації, як у площині картин, так і в межах художнього тексту, який твориться в якості назви картини або підпису до неї: «Український поліський бичок-третячок гуляє у лісі та силу збирає», «Дарую ці тюльпани, де живуть Івани», «Атомна війна, будь проклята вона», «Цей звір п'є яд, а смочке його гад», «Український баран жито не убрав», «Варениці на полиці», «Отак Іван пана покагав, аж у коляску впав», «Чотири п'яниці їдуть на птиці», «Ця птиця на чотири сторони дивиться», «Дві синички, дві сестрички ходять по травичці», «Дівчина грає, парубка дожидає» та інші.

Близький до фольклорного тип художнього мислення зустрічаємо і у назвах, у яких не відчутно прямого зв'язку з українським фольклором: «Красний папуга гуготить, гуготить, значить, співає – людям щастя бажає», «Цей звір позіхає і дружби ні з ким не має, сонце йому не світить, люди спасибі не скажуть, скоро його ізв'яжуть». Подібні підписи в органічній єдності з картиною створюють авторський міфосвіт, базований на традиційно-народному світовідчутті, в основі якого лежать первісні уявлення про оточуючий світ – анімізм, тотемізм, зооморфізм. У цьому витвореному уявою художниці світі розгортаються сюжети, які є зрозумілими і близькими всім, хто знає українську казку та українську міфологічну легенду. Наприклад, картина «Звір-гад» (1979) не лише змальовує фантастичного звіра з крилами і змієподібним хвостом, але й має підпис, що вказує на лиховісні вчинки цього персонажа: ««Цей звір-гад може літати і ходити, і людям вред робить»».

На окрему увагу заслуговують назви багатьох фантастичних створінь, породжених авторською уявою художниці: довгошийка, дикий вухастик, кукурудзяний кінь, рибний цар, кочубарочка, дикий горботрус, леваха тощо. Тут ми зустрічаємо й несподівані контамінації значень, й авторські неологізми, і використання характерних для фольклору демінутивів. Ці назви також близькі до народної традиції за семантикою й за способами творення. Створінь із такими іменами легко уявити персонажами якоїсь народної казки, прислів'я чи дитячої гри.

Висновки. Назви робіт Марії Примаченко та підписи до них, найчастіше розташовані на звороті графічних аркушів, становлять єдине художнє ціле із самими картинами й мають, як і вони, фольклорне підґрунтя. Частина цих текстів запозичена з різножанрового українського фольклору, інші мають виразно авторську природу, яка водночас зберігає художньо-образний зв'язок з українською традиційною культурою і світоглядом.

Картини Марії Примаченко доводять, що найголовнішим їхнім принципом є «відбір та концентрація найдовершеніших з боку естетики, сюжетів та художніх прийомів їх втілення» [2, с.7]. І серед цих прийомів – образні, віршовані назви та підписи, яким притаманна традиційність форм і засобів і які доповнюють та поглиблюють художній сенс геніальних робіт славетної художниці.

Література

1. Білецький П. Народні картини Козаки Мамаї / П. Білецький // Родовід. – 1997. – Ч. 2 (16). – С.28-35.
2. Бушақ С. Народномистецький образ захисника Незалежності України (Давньоукраїнська народна картина «Козак Мамай») / С. Бушақ // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 1-2. – С.3-13.
3. Тірниқ Т. Століття великої Мисткині / Т. Тірниқ // Українська культура. – 2008. – С.47-48.
4. Кара-Васильєва П. Марія Тріймаченко / П. Кара-Васильєва // Жінки в історії України. – К.: Либідь, 2004. – С.246-247.
5. Маричевський М. Шворила, як і жила / М. Маричевський // Марія Тріймаченко. – К.: Артания, 2015. – С.5.
6. Марченко П.М. Козаки-Мамаї / П.М. Марченко. – Київ-Отішне, 1991. – 78 с.
7. Найден О.С. Сакральна та космологічна символіка образів в українському народному мистецтві / О.С. Найден // Україн-

ська художня культура: навч. посібник / за ред. І.Ф. Ляшенка. – К.: Либідь, 1996. – С.186–202.

8. Пошивайло (Марченко) П. Дивосвіти українського народного малярства URL: <https://honchar.org.ua/old/paint.htm> (дата звернення: 20.05.2020).

9. Самрук Н. Мільярд літ проголо, а таких звірів не було / Н. Самрук // Марія Примаченко. Дарую вам сонце: каталог виставки Запорізького художнього музею. – Запоріжжя: Родовід, 2008. – С.6-11.

10. Широцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины: Художественное убранство дома в прошлом и настоящем / К. Широцький. К.: Искусство, 1912. – 141 с.

References

1. Biletskyi P. Narodni kartyny Kozaky Mamai / P. Biletskyi // Rodovid. – 1997. – Ch. 2 (16). – S. 28-35.

2. Bushak S. Narodnomystetskyi obraz zakhysnyka Nezaleznosti Ukrainy (Davnoukrainska narodna kartyna «Kozak Mamai») / S. Bushak // Narodna tvorchiist ta etnohrafia. – 2002. – № 1-2. – S.3-13.

3. Hirnyk H. Stolittia velykoi Mystkyni / H. Hirnyk // Ukrainska kultura. – 2008. – S.47-48.

4. Kara-Vasylieva T. Mariia Prymachenko / T. Kara-Vasylieva // Zhinky v istorii Ukrainy. – К.: Lybid, 2004. – S.246-247.

5. Marychevskiy M. Tvoryla, yak i zhyly / M. Marychevskiy // Mariia Prymachenko. – К.: Artaniia, 2015. – S.5.

6. Marchenko T.M. Kozaky-Mamai / T.M. Marchenko. – Kyiv-Opishine, 1991. – 78 s.

7. Naiden O.S. Sakralna ta kosmologichna symbolika obraziv v ukrainskomu narodnomu mystetstvi / O.S. Naiden // Ukrainska khudozhnia kultura: navch. posibnyk / za red. I.F. Liashenka. – К.: Lybid, 1996. – S.186-202.

8. Poshvaylo (Marchenko) T. Dyvosity ukrainskoho narodnoho mahiarstva URL: <https://honchar.org.ua/old/paint.htm> (data zvernennia: 20.05.2020).

9. Samruk N. Miliard lit prohulo, a takykh zviriv ne bylo / N. Samruk // Mariia Prymachenko. Daruiu vam sontse: katalog vystavky Zaporizkoho khudozhnogo muzeiu. – Zaporizhzhia: Rodovid, 2008. – S. 6-11.

10. Shirotskiy K. Ocherki po istorii dekorativnogo iskusstva Ukrainyi: Hudozhestvennoe ubranstvo doma v proshlom i nastoyaschem / K. Shirotskiy. К.: Iskusstvo, 1912. – 141 s.

Piatachenko S.V.,

Candidate of Philology, Associate Professor, Department of Russian, foreign literature and methods of teaching them
Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, pjatachenko@gmail.com

Ukraine, Sumy

FOLKLORE SOURCES OF THE NAMES AND SCRIPTS TO MARIA PRYMACHENKO'S PICTURES

The article represents analysis of artistic particularities in names and scripts to Maria Prymachenko's pictures. Connection with folklore and with tradition of making folk poems is analyzed. Attention is also paid to the poetic forms of short compositions, scripts to folk pictures and other compositions of non-song folklore. The connection of pictures plots, figurative names with folk compositions plots and rituals is also analyzed.

Key words: Maria Prymachenko, pictures, folklore, genres, folk poems.

